

19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DA RAMAZAN KÜLTÜRÜ VE ÇAĞATAYCA ANONİM ŞİİRLERE YANSIMASI

Lira MAIRAMBEK KYZY*

ÖZ

Ramazan ayı, coğrafya ve tarihî devir fark etmeksizin Müslüman Türkler için diğer aylara nazaran daha fazla önem taşıyan bir ay olmuştur. Aynı zamanda bu tarihî süreçte ramazan ayının Türk devletlerinde nasıl geçirildiği de merak konusudur. Osmanlı toplumundaki ramazan kültürüne dair bilgilere Türkiye'de yapılan araştırmalar ışığında ulaşılabilirken Türkistan'da ramazan ayının nasıl yaşandığı konusu ise bu araştırmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu konuda 19. yüzyıl öncesine ait kaynakların az olması ve Türkistan'daki ramazan kültürü ile ilgili bilgi veren eserlerin pek çoğunun Rus İmparatorluğu dönemine denk gelmesi hesaba katılarak araştırma 19. yüzyıl ile sınırlı tutulmuştur. Bu çalışmada 19. yüzyılda Türkistan'a gelen Meakin, Geyer, Khanikoff, Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, Pantusov, Şışov gibi İngiliz ve Rus araştırmacıların kayıtlarındaki bilgiler doğrultusunda Türkistan'daki ramazan kültürü genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bununla birlikte dönemin Doğu bilimcileri Ostroumov ile Pantusov'un dikkatini çeken ve derleme yapmalarına neden olan Çağatayca anonim ramazan şiirleri de çalışmaya dâhil edilmiş, şiirlerin bünyesinde barındırdığı kültür irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Doğu Türkistan, Kültür, Ramazan, Çağatayca Anonim Şiirler.

RAMADAN CULTURE IN TURKESTAN IN THE 19th CENTURY AND ITS REFLECTION ON ANONYMOUS POEMS IN CHAGATAY

ABSTRACT

Ramadan has been a more important month for Muslim Turks than other months, regardless of geography and historical period. At the same time, it also raises curiosity about how the month of Ramadan was spent in the Turkic states during this historical period. While information about Ramadan culture in Ottoman society was obtained in the light of studies conducted in Turkey, curiosity about how the month of Ramadan was experienced in Turkestan led to the emergence of this paper. However, given the paucity of pre-19th century sources on the topic and the fact that most works providing information on Ramadan culture in Turkestan date from the Russian Empire, research has been limited to the 19th century. In this paper, the culture of Ramadan in Turkestan is discussed in general terms, according to information in the records of British and Russian explorers such as Meakin, Geyer, Khanikov, Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, Pantusov, and Shishov, who came to Turkestan in the 19th century. In addition, the paper includes anonymous poems of Ramadan in Chagatay, which attracted the attention of orientologists Ostroumov and Pantusov and served as the reason for their compilation, and also examines the culture embodied in these poems.

Keywords: Turkestan, East Turkestan, Culture, Ramadan, Chagatay Anonymous Poems.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 03.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ, ORCID ID: 0000-0002-8601-8011, E-posta: lira1990@inbox.ru

Giriş

19. yüzyıl öncesi Türkistan'daki ramazan kültürüne dair bilgiler sınırlı olmakla birlikte kimi vakıf belgelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu belgelerden biri Alî Şîr Nevâyî'nin Vakfiye'sidir. Vakfiye'de Hüseyin Baykara döneminde ramazanda ne tür *hayır* yapıldığı yönünde bilgiler yer almaktadır. Nevâyî'nin aktardığı bilgilere göre, Baykara döneminde oruç "*rûze*", Ramazan Bayramı "*rûze 'ıydı*", ramazan ayı ise "*rûze ayı*" şeklinde ifade edilmektedir. Hayır konusuna gelince oruç sürecinde ve Ramazan Bayramı'nda devrin varlıklı kişileri tarafından ihtiyaç sahiplerine yiyecek dağıtılmaktadır. Hayırsever olarak da bilinen Nevâyî, ramazanda *her akşam on beş batman buğday, beş batman üzüm pekmezi* ya da *otuz tabak meyve suyu*; Ramazan Bayramı'nda *yüz batman ekmek* ve *elli batman helva* dağıtılmasını vakıfnamesinde şöyle dile getirmektedir:

Rûze ayıda her kiçe on biş batman buğday, biş batman palûde düşâbdın yâ mevîz-âbdın otuz tabak meşâlih olça ihtiyaç bolğay (Vakfiye, 8A/17-18).

Rûze 'ıydıda ötmek yüz batman, halvâ ilig batman (Vakfiye, 8A/18).

19. yüzyıla gelince Britanya İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya üzerindeki rekabeti kaçınılmaz olarak bu topraklar hakkında geniş bilgi edinme gereksinimini doğurmuştur. Bu iki büyük güç arasındaki çekişmenin boyutu her ne kadar stratejik, ekonomik ve politik çerçevede olup bölgeden elde edilen bilgiler genellikle bu yönde olsa dahi kültürel manzaranın da göz ardı edilmediği kayıtlarda göze çarpmaktadır. Bölgeye gelen seyahat yazarlarının, etnografların ve oryantalistlerin en çok ilgisini çeken ve kayda geçirmeye değer gördükleri olgu, yerli halkın yaşattığı *kültür* olmuştur. Buhara Emirliği ile Hokand ve Hive Hanlıklarının hüküm sürdüğü bu dönemde Türkistan'a gelen seyyahlardan biri İngiliz seyahat yazarı Annette Mary Budgett Meakin'dir. Meakin, seyahati sırasında ramazana şahit olmuş, ramazan sürecinde gözlemediği olayları ve gelenekleri günlüğüne kaydetmiştir. Meakin'in dikkatini çeken âdetlerden biri insanların iftarda yumurta beyazından yapılan, krema kıvamında olan *neeshaldah* adındaki yiyeceklerle oruçlarını açmaları ve seyyahın bu yiyeceğe ramazan boyunca her köşe başında denk gelmesidir (Meakin, 1903, s. 153).

Bölgeye Rus İmparatorluğunun görevlendirilmesiyle gelen, askerî doktor, etnograf ve antropolog olan Aleksandr Polikarpoviç Şişov da ramazana tanıklık eden kişilerden biridir. Şişov, Taşkent'te iftardan sonra kimi insanların gece boyunca uyanık kaldığını ve sokaklarda gezinerek *bâzâr-ı şeb* denilen gece eğlencelerine katıldığını görmüştür (Şişov, 1904, s. 452). Taşkent'te bulunan bir diğer etnograf ve tarihçi İvan İvanoviç Geyer, Rus seyyar tiyatrosunun, sirkinin ve sanatçılarının şehre gelerek akşamdan sabaha kadar yerel halkı eğlendirdiğine tanık olmuştur (Geyer, 1909, s. 306).

Meakin Hokand Hanlığı'nda ramazanın sona ermesiyle sabahın erken saatlerinde bayram namazına da tanıklık etmiştir. Sokakların namaza koşan binlerce insanla dolup taştığını, bayram namazının olağanüstü bir katılımı ile gerçekleştiğini, namaz sonunda Rus İmparatoru

için hutbe¹ okunduğunu, daha sonra insanların birbirleriyle tokalaştığını, ardından da dağıldığını ifade etmiştir (Meakin, 1903, s. 252-253).

Buhara Hanlığı'na gelince Buhara halkı esas olarak *Ramazan Bayramı*, *Kurban Bayramı* ve *Mevlit* olmak üzere üç özel bayramı heyecan, bağlılık ve dinsel coşkuyla kutlamıştır. Ramazan Bayramı *İdu'l-Fitr*, *Kiçik Bayram* ve *Ramazan Hayit* adlarıyla anılmıştır (Saifi, 2002, s. 156-157). Bayram namazlarında ise *Meschidi Namaziya* veya *Namazi-gah* denilen devasa camide dualar okunmuştur (Khanikoff, 1845, s. 120).

Şişov'un kaydettiği bilgilere göre, Ramazan Bayramı'nda ayrıca ölümler anılmış, arife gününde ise âdet olduğu üzere akrabalar, tanıdıklar ve komşular arasında yemekler paylaşılmıştır. Bayramın ilk günü sabahın erken saatlerinde erkekler camiye giderken kadınlar mezarları ziyaret etmiş, yoksul ve akıl hastalarına sadece ekmekten oluşan sadaka dağıtmıştır. Aynı zamanda güneşin doğmasıyla birlikte *seyl* adını verdikleri bayram töreni başlamıştır. *Seyl* günü insanlar bütün gün dışarıda vakit geçirerek bağlarda ve çarşılarda gezinti yapmış, çeşitli gösteri ve eğlenceleri izlemiştir. Şehirlerde bayram eğlenceleri altı veya yedi gün sürerken köylerde üç gün sürmüştür (Şişov, 1904, s. 453-454).

Bayram eğlenceleri çok çeşitli olup hepsi halkı eğlendirmek amacıyla düzenlenmiştir. Mesela, şehir dışında *bayge* denilen at yarışları *kök bari* (kökbörü) adındaki at oyunları gerçekleştirilmiştir. Bazı yerlerde çarşıda *palvun*² olarak bilinen falcılar küçük taşlarla fal bakmış, sihirbazlar sihir gösterileri yapmış, halka *çadır-hayal* olarak bilinen orta oyunları sergilenmiştir. Kimi yerlerde bildircin ve keklik dövüşleri de yapılmıştır (Şişov, 1904, s. 456). Çarşı alanlarının çeşitli mekânlarında dönemin şarkıcıları olan *hafızlar*, hikâye anlatıcıları olan *meddahlar*, güldürü oyuncularını olan *azkiyalar*³ hünerlerini icra ederken çay-hânelerde bir araya gelen insanlar şarkı türkü eşliğinde çay keyfi yapmıştır (Ostroumov, 1908, s. 73).

Bayramlar özü gereği tatili de beraberinde getirdiği için akrabaların ve yakın kişilerin bulunduğu özel günlerdir ve bu durum şüphesiz tarihte de yaşanmıştır. 1851'de Hive Hanlığı'nı ziyaret eden İran elçisi Rızâ Kulî Hân, ramazanın sonunda üç günlük geleneksel bayram tatili nedeniyle ülkenin her yerinden gelen İranlı kölelerin Hive'de arkadaş ve yakınlarıyla bir araya geldiğine, Harezmi'nin köy ve yerleşim yerlerine dağılmış olan ve ev hizmetçisi, arabacı ve işçi olarak çalışan bu kölelerin üç günlük özgürlüklerinin tadını çıkardığına şahit olmuştur (Holdsworth, 1959, s. 21).

1. Çağatayca Ramazan Şiirleri

Her bölgenin kendine has ramazan gelenekleri olduğu gibi Türkistan'da da ramazanda birtakım âdetler uygulanmıştır. Bu âdetlerden biri Fergana bölgesindeki şehirlerde her sene bayram öncesi öğrencilerin akşamları cemaate gidip methiyeler düzmesi ve karşılığında toplanan paranın tamamını okul öğretmenlerine vermesidir. Bu gelenek daha sonra köylere de yayılmış ve *ramazanlık* adıyla anılarak bir gelenek hâline gelmiştir. Öğretmenler de bu durumda

¹ Bu konuda bkz: Эркинов, А. (2013). "Религиозная политика Российской империи в Туркестане: «Очерк о хутбе за русского царя» Н. П. Остроумова", Известия Уральского федерального университета, Том 15, № 2 (114), s. 123-133.

² Farsça *fal-bîn* "falci" sözcüğünün değişmiş biçimidir.

³ Arapça *ezkiyâ* "çok zeki" sözcüğünden gelmektedir.

ramazanlık şiirleri yazmış, öğrenciler ise bunları ezberleyerek şarkı hâline getirmiştir. (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 57-58). Doğu bilimcileri Nalivkin ve Nalivkina, bölgede duydukları bu şiirlerin kimi satırlarını kaydederek şöyle Rusçaya tercüme etmiştir:

Ramazan ayı geçti

Ramazan bayramı geldi

Bana bayram hediyesi verin

Ben onu öğretmenime vereceğim

Kıyamet gününde öğrenimim için

Tanrı sizi ödüllendirecek.

„Прошелъ мѣсяць Рамазанъ;
„Пришелъ праздникъ Рамазанъ;
„Дайте мнѣ праздничный подарокъ,
„Я отдамъ его своему учителю,
„А Васъ Богъ вознаградитъ
„За мое ученье въ день суда“.

Bu geleneğin farklı uygulanış biçimine Şişov da tanıklık etmiştir. Şişov'un Türkistan'daki Ramazan Bayramı ile ilgili kayıtlarına göre yoksul *kalenderler* de bayram günü meydana toplanan kalabalığın arasında birden ortaya çıkarak yüksek sesle dinî şarkılar söylemiştir. Kendine has

kılık kıyafeti (eski, rengârenk yamalardan oluşan hırkaları) olan bu kalenderler tüm gün çarşıda dolaşarak şarkı okumuş ve karşılığında bir miktar para almıştır (Şişov, 1904, s. 456). Nalivkinler ile Şişov'un bahsettiği bu âdet, diğer Rus Doğu bilimcileri Ostroumov ile Pantusov'un da dikkatini çekmiş ve dönemin Çağatayca yazılmış *ramazanlık* şiirlerini⁴ derlemelerine neden olmuştur.

1.1. Ostroumov'un Derlediği Şiirler

Ostroumov 19. yüzyılda Türkistan'da derlediği ramazan şiirleri üzerine 1899'da *Stikhi v Chest' Mesyatsa Ramazana: Sartskiy Tekst i Russkiy Perevod* (Ramazan Ayının Şerefine Şiirler: Sartça Metin ve Rusça Tercümesi) yazısını Kazan'da yayımlamıştır. Bu yazıda *Bu Muhammesni Rûze Ayıda Balalar Okurlar ve Ramazân-ı şerif Huşûşıda* başlıkları altında Çağatayca iki farklı şiir kaydedilmiştir. Ostroumov, bu şiirleri nerede ve nasıl derlediğinden bahsetmemiş ancak şiir metninin hiçbir yerde yayımlanmadığını ve ilk kez kendisi tarafından neşredilmekte olduğunu ifade etmiştir (Ostroumov, 1899, s. 1-2).

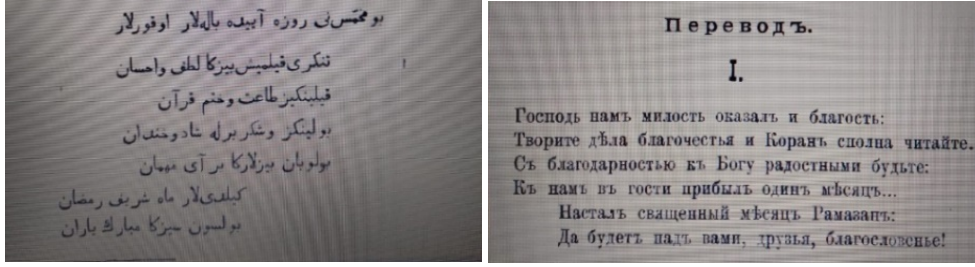
Ostroumov, 19. yüzyılda Türkistan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Taşkent'te de ramazan ayında eski geleneklerin korunduğunu belirtmektedir. Bu geleneğe göre, orucun ilk günlerinde akşam namazından (namâz-ı şâm) önce *dervişler*, *kalenderler*, *deliler* (divâne) ve *8-12 yaş arası çocuklar* komşu, tanıdık ve akrabaların avlularına giderek onlara ramazan şiirleri okumakta ve bunun karşılığında sadaka istemektedir. Böylece şiir okuma, yoksul dervişler ve deliler için sadaka almanın kesin bir yolu iken çocuklar için eğlence aracı niteliğindedir⁵. Ostroumov derlediği ramazan şiirlerinin önemini şöyle değerlendirmektedir:

⁴ Aşağıda inceleyeceğimiz bu şiirlerin transkripsiyonu tarafımızca yapılmıştır.

⁵ Ostroumov, Türkistan'daki çocukların ramazan şiiri okumasını Rus çocuklarının Noel'de ilahi (коляда) söylemesine benzetmektedir (Ostroumov 1899: 2).

Günümüzde bu gelenek eski anlamını yitirmiştir. Ancak tarafımızca yayımlanan bu ramazan şiirleri sadece etnografik olmayıp arkeolojik açıdan da ilgi çekicidir. Zira söz konusu şiirler İslam antik çağının bir kalıntısıdır⁶. Adı geçen şiirler koro hâlinde ve ezgisi uzatılarak söylendiğinden oldukça özgün bir melodi ortaya çıkmaktadır. Bazen şiirlere dervişlerin arasında bulunan demir halkaların şingirtisi eşlik etmektedir (Ostroumov, 1899, s. 1-2).

Ostroumov yazısında şiirlerin önce Arap harfli metnini, ardından Rusça çevirisini şu şekilde vermektedir:

Şiir-1

Muhammesni Rûze Ayıda Balalar Oқurlar

1

Teñri kılmış bizge luř u ihsân
Kılıñız tât u hatm-i Qur'ân
Bolıñız şükür birle şâd u ħandân
Boluban bizlerge bir ay mihmân
Kêldiler mâh-ı şerîf ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

2

Yağşı miñ aydın uşbu bir ay
Dêdi luř birle kelâmıda Ĥudây
Ĝâfil bolmay kêtüriñ şükür becây
Bilmese qadrini kim ħâlîğa vây
Kêldiler mâh-ı şerîf ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

3

Sekiz uçmağ eşikleri açuq
Mağfiret eylegüsi Ĥağ yazuq
Uşbu kün gür 'azâbı hem yoq
Ĥayr u ihsânı sevâbidur çoq
Kêldiler mâh-ı şerîf ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

⁶ Ostroumov, ramazan şiirlerinin Kazan Tatarlarında, Uygurlarda ve Kaşgar Türklerinde de görüldüğüne dikkat çekerek bunlar üzerine yapılan çalışmalara değinir. Kazan Tatarlarının ramazan kültürüne ilişkin bilgiler için Karl Fuchs'un *Kazanskiye Tatari, Kazan, 1844*; Uygurların ramazan şiirleri için N. N. Pantusov'un *Tarañinskiye Pesni, Sanktpeterburg, 1890*; Doğu Türkistan'daki Türklerin ramazan gelenekleri için Philibert Dabry De Thiersant'ın *Le Mahométisme en Chine, Paris, Tome II, 1878* eserlerini örnek gösterir (Ostroumov 1899: 2).

4

Uşbu kün Hakkıe munâcât kılıñ
Tün ü kün taqvâ vü tâ'at kılıñ
Kerem ü hayrge 'âdât kılıñ
Her ne iş yahşısı erse bat kılıñ
Kêldiler mâh-ı şerif ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

5

Kim munâfık erse rencûr bolur
Kimse mü'min erse mesrûr bolur
Dil-i vîrânesi ma'mûr bolur
Renk-i ruhsâresi pür-nûr bolur
Kêldiler mâh-ı şerif ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

6

Rûzunuz Hâk özi maqbûl êtsün
Derd ü endûh u belâlar kêtsün
Şâdlıg birle ferağlar yetsün
Hâcetimiz bizni sizdin bitsün
Kêldiler mâh-ı şerif ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

Şiir-2

Ramazân-ı Şerif Hıuşûsıda

1

Evvelâ aytay Hudây atını
Ol Muhammed Muştafânı zâtını
Çaryâr-ı bâ-şafâ zürriyatını
Cümle aşhâbın yana hâlâtını
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

2

Hâzret-i Ebûbekir erdi yâr-i gâr
Hâzret-i 'Ömer re'îs-i durra-dâr
Hâzret-i 'Oâmân erdi şâhib-i vekâr
Hâzret-i Şîr-i Hudâ düldül-suvâr
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

3

Hâzret-i Şîr-i Hudâğa nûr-ı 'ayn
İki şehzâde Hasan birle Hüseyin
İki seydnî iki dünyâ zîb ü zeyn
Dilğa hubî bizge gûyâ boldı deyn
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

4

Ba'd alardın ötti on iki imâm
Tâbi'ınler birle aşhâb-ı kirâm
Evliyâlar barçası 'âlî-mağam
Bizdin anlarğa du'â birle selâm
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

5

Haq Te'âlâ bizge eylepdür 'atâ
Rûze ayı keldiler hoş hoş şafâ
Nûrı birlen taptı bu 'âlem ziyâ
Merhabâ şad merhabâ şad merhabâ
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

6

Kim eger bolsa müselmân şâddur
Guşsa vü gamdın uşal âzâddur
Könli anıñ feyzidin abâddur
Eylegen cürm-i heme ber-bâddur
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

7

Müstehakke her kişi şefkat kıılır
Yarlıkap Teñri anı raħmet kıılır
Her iki dünyâda bâ-devlet kıılır
Ölse şol kün dâhil-i cennet kıılır
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

8

Her kişi kim köp 'ibâdet eylegey
Müzdini Teñri 'inâyet eylegey
Tañla cennetde ferâgat eylegey
Tâ ebedende ikâmet eylegey
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

9

Rûzede her kim ki tâ'at eylegey
Kêçeler Qur'ân tilâvet eylegey
Haq üçün hayr u seħâvet eylegey
Haq anı tañ yoq ki raħmet eylegey
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

10

Rûzeni her kim eger ğurre kıılır
Ol ferişte hem anı şefkat kıılır
Haq Te'âlâ bes anı raħmet kıılır
Tañla maħşer câyını cennet kıılır
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

11

Hağ Te'âlâ rızkı'nı 'âmm eyledi
Mü'min ü kâfirğa in'âm eyledi
Barçadın âdemni ikrâm eyledi
Şükür hâşıl bizge islâm eyledi
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

12

Rûze ayı bizge hağnı rahmeti
Eylemağlığ bizge lâzım hürmeti
Boldı hâşıl çünki mundağ devleti
Tañla şâyed kılsa ehl-i cenneti
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

13

Her kişi kim rûzede bîdârdur
Andağ âdem vâkıf-ı esrârdur
Kâr barı kimni istiğfârdur
Mağfiret ü eltâfi aña bardur
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

14

Terk kılmaz kim oğup beş vağıt namâz
Rûze uşlap eylep izhâr-ı niyâz
Köp kerem eylep aña dâna-yı râz
Kırgüzüp cennetde eyler ser-firâz
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

15

Rûze ayı köp şereflik mâhdur
Rûze aylar içre gûyâ şâhdur
Qadrini bilgen kişi âğâhdur
Bilmegenler gâfil ü gümrâhdur
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân (Ostroumov, 1899, s. 2-8).

Ostroumov'un kaydettiğı ilk şiir, *Bu Muğammesni Rûze Ayıda Balalar Oğurlar başlığın-* dan da anlaşılacağı üzere ramazan ayında çocuklar tarafından okunmuştur. Oldukça sade mısralardan meydana gelen bu şiir, başlığında *muhammes* "beşli mısra" olarak belirtilse de altışar mısralardan oluşan *müseddestir*. Her müseddesin son iki dizesinde *Kêldiler mâh-ı şerif ramazân/Bolsun sizge mübârek yârân* mısraları nakarat şeklinde tekrarlanmaktadır. Şiirin ilk satırlarında görüldüğü gibi ramazan Tanrı tarafından verilen bir lütuftur ve on bir ayda bir gelen misafirdir, dolayısıyla ramazanın gelişine sevinilmelidir. İlerleyen dizelerde ibadete, Allah'a dua etmeye, *Qur'ân-ı Kerim*'i hatmetmeye, şükretmeye, ramazanın kıymetini bilmeye, hayır yapmaya çağırının yanı sıra oruç tutanlara cennet kapılarının açıldığı, Allah'ın kullarının günahlarını affettiğı, ramazanda ölenlerin kabir azabı çekmeyeceğı, hayır yapanların sevap kazanaacağı anlatılmaktadır. Şiirin sonunda münafıkların sıkıntı çekeceğı, müminlerin mutlu olacağı, harap gönüllerin şenleneceğı vurgulanarak "*orucunuz kabul olsun, dert ve sıkıntılar sizden uzak*

olsun, neşe ve gönül ferahlığı gelsin, bizim ihtiyacımız sizden olsun, ramazanınız kutlu olsun" şeklinde bitmektedir.

Ramazân-ı şerîf Huşûşıda başlığı altındaki ikinci şiir ise ramazan ayının dinî yönünü yansıtmaktadır. Bu şiir de altışar mısralardan oluşan müseddestir ve derviş ya da kalenderler tarafından okunan bir ramazan ilahisi olduğu tahmin edilmektedir. İlk dört kıtada Allah'a, Hz. Muhammed'e, dört halifeye, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'e, imamlara, evliyalara salât ve dua edilerek ardından *merhabâ şad merhabâ şad merhabâ* şeklinde ramazan karşılanmaktadır. İçerik olarak ilk şiirle benzerlik göstermekte ve genel olarak bu ilahide de ramazanın ibadet, rahmet, lütuf, mağfiret ve nimet ayı olduğu ifade edilmektedir.

1.2. Pantusov'un Derlediği Şiirler

Bu şiirler Doğu Bilimci Pantusov'un Doğu Türkistan'ın İli bölgesindeki Uygurlardan 1881-1882'de derlediği ve 1890'da St. Peterburg'da *Tarañinskiye Pesni* "Tarañ Şarkıları" olarak yayımladığı eserde yer almaktadır. Pantusov, Doğu Türkistan'da ramazan ayının ikinci yarısında çocukların akşam saat 6-8 arası bu şiirleri ellerinde fenerleriyle avlu avlu dolaşarak söylediğini belirtmektedir (Pantusov, 1890, s. 146). Çağatayca, Doğu Türkistan'da da edebî dil olarak kullanıldığından (Eckmann, 2017, s. 15) bu şiirler Çağatayca yazılmıştır. Pantusov da Ostroumov gibi şiirlerin önce Arap harfli Çağatayca metnini, sonrasında Rusça çevirisini şu şekilde vermektedir:

رمضان چرلو سی دور

1.

السلام عليكم باتقان باي لار
خدا نينك فرمانيغه فاتقان باي لار
رمضان انيب كلوك ايشكنك كه
خدایم اوغول برسون بوشوكنك كه
رمضان ايتقان بيلان توymas ميز
پيغمبر سنت نى قوymas ميز

Здравствуйте, находящиеся (ятканъ) здѣсь господа (хозяева)!

Господа, исполняющіе (натканъ) повелѣніе Божіе!

Мы пришли на твой дворъ оповѣстить о рамазанѣ!

Богъ да дастъ тебѣ въ люльку сына!

Мы не насытимся тѣмъ, что воспоемъ рамазанъ.

Мы не оставимъ преданій пророка.

Şiir-1

Ramazân Çürlüsidur⁷

1

Es-selâmü 'aleyküm yatқан baylar
Hudânın fermânığa fatқан baylar
Ramazân aytıp keldük eşikiñge
Hudâyım oğul bersün boşükiñge
Ramazân aytğan bilen toymas-miz
Peyğamber sünnetni qoymas-miz

⁷ Pantusov *çürlü* sözcüğünün "ilahi" anlamına geldiğini belirtse de sözcük kaynaklarda bulunamamıştır.

2

Rûzini on beş tutup keldük sizge
Rûziniñ zekâtını beriñ bizge
Rûziniñ on küni qadrî küni
Bulturkı müselmânlar bu yıl qanı
Kefinek fil fil kılıp sudın öter
Ağaçam bergen unı tozup kèter

3

Rûzide öltürgeñiñ boz ala qoy
Gûştını özün yeseñ tüşini qoy
Âsmândın tüşüp kèlgen kızıl futa
Hudâyım oğul bersün Hızri Ata
Öyün arqasında taynıñ izi
Keşte yağlıq beridür baynıñ kıızı

4

Mekede bir yıçaqñıñ başı qara
Hudâyım oğul bersün qaşı qara
Dervâzeñniñ başdın ay körünür
Barça öydin şubu öy bay körünür
Aq tohu afaq tohu oñgaq mu sen?
Ornıñdın qofalmağan doñgaq mu sen?

5

Her yerde şunça tursam kèş boladur
Bergeñiñ bermegeniñ hiç boladur
Ramazân ayta ayta heripdu-men
Saqalım çıqmay turup qaripdu-men
Mamam qoftı tağardın un usqalı
Tağar üyrüldi mamamnı başqalı

6

Ramazân aytıp keldük bani bilen
Çarada katıq beriñ nânı bilen
Hasanı Hüseyinni fıçaqladı
Allâh dep Qur'ânını quçaqladı
Bu rûza otuz kün mihmândur
Rûzeni tutmağanlar hayvândur

7

Rûze tut namâz öte cânıñ üçün
Hayrı qıl zekât ber mâlıñ üçün
Eşikiñniñ başıda tamtum ala
Bir tiyin ma bermedi köñli qara
Kı-kı-kık kızıl horaz erkek tişi
Hoşma ğu curaytadur⁸ mazlûm kişi

⁸Pantusov bu sözcüğü "sıkıntı vermek" olarak tercüme etmiştir ancak *curayt-* sözcüğü tanımlanamamıştır.

8

Ëşikiniñ başıda it turadur
Çoçakınıñ başıda fit turadur
Öyüñniñ arkasıda eski oçaq
Hudâyım bersün saña yoğan çoçaq

Şiir-2

1

Ramazânı çarlamış hazret-i 'Alî
Alardın bizge qalıpdur 'ameli
Öyüñniñ arkasıda ğaznıñ izi
Su dese şerbet berür taznıñ kıızı
Ramazân-ı Allâh şehr-i ramazân
Hoş mübârek polsun bu ramazân

2

Ramazânğa ağaçam un beredür
Sañlığ kılsa bégim ton beredür
Ramazân⁹ aytıp turup toñdı kulaq
Farça farça nân berür yıgaç kulaq
Ëşikiniñ arkasıda toz turadur
Öyüñizniñ törıde kıız turadur

3

Qara qaş kıız maña bir nân beredür
Qara köz kıızğa yigit cân beredür
Ramazânıñ otuzı ayğa baqur
'Iyd ayı kirgen küni tayğa baqur
Ramazânıñ âhiri boş boladur
'Iyd kirse kıız u civân hoş boladur

Pantusov'un Doğu Türkistan'da derlediği ilk şiir de *müseddes* olup *Ramazân Çürlüsidur* başlığını taşımaktadır. Halk şiiri özelliği taşıyan, nükteli mısralardan oluşan bu manzumede anlatılanlara göre, çocuklar gittikleri evlerin ev sahiplerine güzel dileklerde bulunarak genellikle *oğul* sahibi olmalarını temenni etmektedirler. Ayrıca çocukların ev sahiplerinin maddi durumundan haberdar olduğu şu satırlardan anlaşılmaktadır:

Rüzide öltürgeniñ boz ala koy

Guştını özün yesen töşini koy

“Oruçta kestiğın boz ala koyun, etini kendin yesen de döşünü bize ayır”.

Öyüñ arkasıda taynıñ izi

Keşte yağlık beridür baynıñ kıızı

“Evinin arkasında tayın izi, işlemeli yazma verir evin kıızı”.

Şiir karşılığında zekât olarak çocuklara *et, un, yazma, katık, ekmek, para* gibi çeşitli şeyler verilmektedir. Hiçbir şey vermeyen, kapıda bekleten ev sahipleri ise şöyle eleştirilmektedir:

⁹ Burada *ramazan* sözcüğü metonimi yoluyla “ramazan şiiri” anlamını kazanmıştır.

Her yerde şunça tursam kês boladur

Bergenîñ bermegenîñ hîç boladur

“Her yerde bu kadar durursam geç olur, bir şey versen de anlamsız”.

Ramazân ayta ayta heripdu-men

Sakalım çıkmay turup karıpdu-men

“Ramazan okumaktan yoruldu, sakalım çıkmadan yaşlandım”.

Êşikiñniñ başıda tamtum ala

Bir tiyin ma bermedi köñli qara

“Kapının üzerinde renkli şey, bir kuruş vermedi kalpsiz şey”.

İkinci şiir ise içerik bakımından yukarıdaki şiire benzemekte ve aşağıdaki nükteli mısralarıyla ramazana renk katmaktadır:

Öyüñniñ arkasında ğaznıñ izi

Su dесе şerbet berür taznıñ kızı

“Evinin arkasında kazın izi, su yerine şerbet verir kelin kızı”.

Ramazân aytıp turup toñdı kulak

Farça farça nân berür yığaç kulak

“Ramazan söylerken kulak dondu, parça parça ekmek verir bize köylü”.

Uygurlardan derlenen ramazan şiirlerinde ünlülerin ses değerini ayırt etmek veya telaffuzu tespit etmek zordur ancak Uygurcanın bazı ses özellikleri yazıda işaretlenmiştir. Mesela, *böşük* “beşik”, *karıpdu-men* “yaşlandım” (<karıp turur men), *heripdu-men* “yoruldu” (<harıp turur men), *beridür* “veriyor” (<bere turur), *fat-* “batmak”, *fil fil* “pır pır”, *kof-* “ayağa kalkmak”, *fiçakla-* “bıçaklamak”, *pol-* “olmak”, *farça farça* “parça parça”, *fit* “bit”, *kefinek* “kelebek”, *tohu* “tavuk”, *toz* “tavus kuşu” (<ṭā’ūs), *ma* “pekiştirme enklitiği”, *keş* “geç” vs.

Bunun dışında Uygurcada kullanılan *mama* “büyükanne” (Necip, 1968, s. 698), *bani* “bahane” (<bahâne) (Necip, 1968, s. 197), *keşte* “işleme, işlemeli” (Necip, 1968, s. 640), *oñgak* “çabuk renk atan” (Necip, 1968, s. 107), *doñgak* “kambur” (Necip, 1968, s. 448), *agaça* “hanım, hatun” (Necip, 1968, s. 40), *çoçaq* “erkeklik organı” (Necip, 1968, s. 392), *yığaç kulak* “şehirlilerin konuşmalarını yeterince anlayamayan, az gelişmiş köylüler” (Pantusov, 1890, s. 148), *tamtum* “farklı renklerle boyanmış eşya” (Necip, 1968, s. 284), *hoşma* “çok; tamamen” (<hoyma) (Necip, 1968, s. 426), *ğu* “ki, ya, oysa anlamlarına gelen, bütünlük ve onay bildiren bir edat” (Necip, 1968, s. 564) sözcükleri görülmektedir.

Sonuç

Araştırma sonucunda Türkistan'da 19. yüzyılda ramazan ayında yerel halkın İslami öğretilere sıkı sıkıya bağlı kalarak oruçlarını tuttuğu, ibadetlerini eksiksiz yerine getirdiği ve aynı zamanda toplumsal birliği pekiştiren ramazana özgü kültürel etkinliklere aktif katılım sağladığı görülmektedir. Her bölgenin kendine has ramazan gelenekleri olduğu gibi, Türkistan'da da ramazanda birtakım âdetler uygulanmıştır. Bu âdetlerden biri akşam vakti çocukların, dervişlerin

ve kalenderlerin ev ev dolaşarak ramazan şiirleri okumaları ve karşılığında sadaka istemeleridir. Bu uygulama, bölgede araştırma yapan Şişov, Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, Pantusov gibi Doğu bilimcilerin ilgisini çekmiş ve dönemin Çağatayca yazılmış anonim ramazan şiirlerinin derlenmesine yol açmıştır. Ostroumov'un Orta Asya Türklerinden, Pantusov'un ise Doğu Türkistan'dan derlediği ramazan şiirleri, ramazanın önemini, değerini ve anlamını dile getirmektedir. Şiirler oryantalist bakış açısıyla kaydedilmiş olmalarına rağmen, bölgenin halk kültürünü araştıranlar için son derece değerli birer kaynak niteliğindedir. 19. yüzyılda kayıtlara geçen bu ramazan âdeti günümüzde bazı Türk devletlerinde devam etmektedir. Kırgızlarda *caramazan* (<yâ ramazan), Kazaklarda *jarapazan*, Özbeklerde *ramazon*, Türkmenlerde *yaremezan* adı altında aynı geleneğe rastlanmakta, çocuklar hâlen kapı kapı dolaşıp ramazan şarkıları söyleyerek bu eski geleneği yaşatmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ. (2015). *Vakfiye*, (hzl. Vahit Türk). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ECKMANN, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEYER, İ. İ. (1909). *Turkestan*, Taşkent.
- HOLDSWORTH, M. (1959). *Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Central Asian Research Centre in Association with St. Antony's College (Oxford) Soviet Affairs Study Group.
- KHANİKOFF, N. V. (1845). *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode, London: James Madden.
- MEAKİN, A. M. B. (1903). *In Russian Turkestan: a Garden of Asia and Its People*, London.
- NALIVKİN, V., NALIVKİNA, M. (1886). *Oçerk Bita Jenşini Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Ferganı*, Kazan: Tipografiya İmperatorskago Universiteta.
- NECİP, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'*, Moskova: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya,
- OSTROUMOV, N. P. (1899). *Materialy k İzucheniyu Narechiya Sartov Russkogo Turkestana: Stikhi v Chest' Mesyatsa Ramazana (Sartskiy Tekst i Russkiy Perevod)*, Kazan: Tipografıya İmperatorskogo Universiteta.
- OSTROUMOV, N. P. (1908). *Sartı: Etnografiçeskiye Materialı*, Taşkent: İzdaniye Tret'ye Dopolnennoye.
- PANTUSOV, N. N. (1890). *Tarañinskiye Pesni*, Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- SAİFİ, S. (2002). *The Khanate of Bukhara from C.1800 to Russian Revolution*. India: Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University.
- ŞİŞOV, A. P. (1904). *Sartı: Etnografiçeskiye i Antropologiçeskiye İssledovaniye, Chast' I. Etnografiya*, Tashkent: Sbornik Materialov Dlya Statistiki Syr-Dar'inskoy Oblasti Tom XI.

EXTENDED ABSTRACT

There is little information about Ramadan culture in Turkestan before the 19th century. However, it can be found in some foundation documents. One of these documents is Alı Shır Navā'ı's Vakfiye. This document contains information about the kind of charity that was given during Ramadan during the reign of Husayn Bayqara. According to Navā'ı, during the reign of Bayqara, fasting was called *rûze*, Ramadan was called *rûze 'ıydı*, and the month of Ramadan was called *rûze ayı*. As for charity, during fasting and Ramadan, wealthy people of the time distributed food to the needy. Navā'ı, who was also known as a philanthropist, stated in his foundation document that *fifteen batmans of wheat, five batmans of grape molasses, or thirty plates of fruit juice* should be distributed every evening during fast; *one hundred batmans of bread* and *fifty batmans of halva* should be distributed on Ramadan.

In the 19th century, the rivalry between the British Empire and the Russian Empire over Central Asia inevitably led to the need for extensive information about these lands. Although the extent of the rivalry between these two great powers was strategic, economic, and political, and the information received from the region was generally in this direction, it is clear from the records that the cultural landscape was not ignored. The phenomenon that most interested the travel writers, ethnographers, and orientalists who came to the region and which they considered worthy of recording was the culture of the local people. One of the travelers who came to Turkestan during this period, when the Emirate of Bukhara and the Khanates of Hokand and Khiva ruled, was the British travel writer Annette Mary Budgett Meakin. Meakin witnessed Ramadan during his travels and recorded the events and customs he observed during Ramadan in his diary. One of the customs that caught Meakin's attention was that people broke their fast with *neeshaldah*, a creamy food made from egg whites, and the traveler encountered this food on every corner during Ramadan.

Aleksandr Polikarpovich Shishov, a military doctor, ethnographer, and anthropologist who came to the region on behalf of the Russian Empire, was one of the witnesses to Ramadan. Shishov observed that after iftar in Tashkent, some people stayed up all night, wandering the streets and taking part in the nightly entertainment called *bâzâr-ı şeb*. Ivan Ivanovich Geyer, another ethnographer and historian who was in Tashkent, witnessed how Russian traveling theaters, circuses, and artists came to the city and entertained the local population from evening until morning.

As for the Bukhara Khanate, the people of Bukhara mainly celebrated three special holidays - Ramadan, Eid al-Adha and Mawlid - with excitement, devotion and religious fervour. Ramadan was known as *Eid al-Fitr*, *Kichik Bayram* and *Ramadan Hayit*.

According to Shishov, during Ramadan also commemorates the dead, and on the eve of the feast, as is customary, meals were shared among relatives, acquaintances, and neighbors. Early in the morning of the first day of Eid, the men went to the mosque while the women visited the graves and distributed alms consisting only of bread to the poor and the mentally ill. At the same time, with the rising of the sun, the festive ceremony called *seyl* began. On the day of the *seyl*, people spent the whole day outdoors, strolling through vineyards and bazaars and watching various performances and entertainment. The Eid celebrations lasted six or seven days in the cities and three days in the villages.

As each region has its own Ramadan traditions, Turkestan also has a number of customs during Ramadan. One such custom in the towns of the Fergana region is that every year before Eid, students go to the mosque in the evening to sing praises and give all the money they have collected to the teachers. This tradition then spread to the villages and became a tradition known as *ramazanlık*. In this case, teachers wrote *ramazanlık* (Ramadan poems), and students memorized them and turned them into songs. Orientalists such as Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, and Pantusov recorded some lines of these poems they heard in the region and translated them into Russian.

The custom of children reciting poems during Ramadan, recorded in the 19th century, is still practiced in some Turkic states and is called *caramazan* (< yâ ramazan) in Kyrgyz, *jarapazan* in Kazakh, *ramazon* in Uzbek, and *yaremezan* in Turkmen. Children still keep the old custom alive by going from door to door and singing Ramadan songs to their neighbors.